

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 Р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 2•2021

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Заступник головного редактора

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ГАВРИЛЮК Н. О., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, Німеччина

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. А., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ІВАКІН В. Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ІВАНЧИК А. І., член-кореспондент РАН, Національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина

КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ О. Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОЦЯ О. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ПЕТРАУСКАС О. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С. А., професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ФОРНАСЬЕ Й., професор, доктор, Гете університет Франкфурта-на-Майні, Німеччина

ХОХОРОВСКИ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ARHEOLOGIA

RESEARCH JOURNAL – FOUNDED IN 1947

FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 2•2021

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Deputy editor-in-Chief

TOLOCHKO P. P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary

GAVRYLYUK N. O., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany

BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, Great Britain

BRUIAKO I. V., DSc in History, Odesa Archaeological Museum of the NAS of Ukraine

BUISKIKH A. V., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland

DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France

IVAKIN V. G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

IVANCHIK A. I., Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences, National Center for Scientific Research of France

FORNASIER J., Professor, Doctor, Goethe University Frankfurt am Main, Germany

KAIZER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany

KORVIN-PIOTROVSKYI O. G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

MOTSIA O. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

PETRAUSKAS O. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

SKORYI S. A., Professor, DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

ZALIZNYAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

АБАШИНА Н. С. У пошуках витоків слов'ян. До 100-річчя від дня народження Є. В. Максимова

ПЕТРАУСКАС О. В. Черняхівська культура та гуни (за матеріалами археологічних пам'яток України)

ГОПКАЛО О. В. Приношення одягу в інгумаціях культури Черняхів–Синтана-де-Муреш

ЖАРОВ Г. В., ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В. Зброя Мутинського могильника

БАШКАТОВ Ю. Ю., БІТКОВСЬКА Т. В. Івківці — новий тип пізньозарубинецьких пам'яток Середнього Подніпров'я

РУДИЧ Т. О., КОЗАК О. Д. Населення Київського Подолу давньоруської доби

Articles

5 ABASHYNA N. S. In Search of the Origins of the Slavs. To the 100th Anniversary of the Birth of Ye. V. Maksymov

15 PETRAUSKAS O. V. Cherniakhiv Culture and the Huns (Based on Archaeological Resources of Ukraine)

33 HOPKALO O. V. Garments Offerings in the Cherniakhiv–Sintana-de-Mureş Culture Inhumations

40 ZHAROV H. V., TERPYLOVSKYI R. V. Weapons of the Mutyn Cemetery

52 BASHKATOV Yu. Yu., BITKOVSKA T. V. Ivkivtsi — a New Late Zarubyntsi Culture Type of Sites at the Middle Dnieper

63 RUDYCH T. O., KOZAK O. D. Population of Kyiv Podil in Ancient Rus Period

Публікації археологічного матеріалу

РИЖОВ С. М., ШУМОВА В. О. Результати археологічних досліджень біля с. Мошурів на Черкащині

МОГИЛОВ О. Д. Другий Михайлівський курган — пам'ятка V ст. до н. е. в Потясминні

Publication of Archaeological Material

80 RYZHOVS. M., SHUMOVA V. O. The Results of Archaeological Investigations Near Moshuriv Village in Cherkasy Region

92 MOHYLOV O. D. The Second Mykhailivka Barrow, the 5th Century BC Monument in the Tiasmyn River Region

---

Публікації
археологічного матеріалу

- ГАВРИЛЮК Н. О., БОНДАРЕНКО Д. В. Ліпний посуд пізньоархаїчного комплексу Вікторівка I **115**
- ПАВЛЕНКО С. В., БОРИСОВ А. В., СОРОКУН А. А., СЛОБОДЯН Т. І. Тілопальне поховання середини I тис. з Житомирського Полісся **130**

Publication
of Archaeological Materialy

- GAVRYLYUK N. A., BONDARENKO D. V. Handmade Pottery From the Late Archaic Complex of Viktorivka I
- PAVLENKO S. V., BORYSOV A. V., SOROKUN A. A., SLOBODIAN T. I. Cremated Burial of the Middle of the 1st Millennium AD in Zhytomyr Polissia

---

Хроніка

- Пам'яті Олега Петровича Журавльова **146**
- Свігла пам'ять, професоре! Безкомпромісний Євжен Неуступни **148**

News Review

- In memory of Oleh Petrovych Zhuravliov
- In Loving Memory, Professor! Uncompromising Evžen Neustupný

Н. С. Абашина *

У ПОШУКАХ ВИТОКІВ СЛОВ'ЯН. ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Є. В. МАКСИМОВА

У статті розглядається життєвий шлях і наукова спадщина відомого українського археолога, дослідника проблем походження слов'ян і давньої історії України Євгена Володимировича Максимова. Провідне місце у його науковому доробку посідають дослідження зарубинецької культури — проблема формування культури, її хронологія, історична доля.

Ключові слова: Євген Володимирович Максимов, зарубинецька культура, латенська культура, київська культура, етногенез слов'ян, праслов'яни.

28 січня 2021 р. виповнилося 100 років від дня народження відомого українського археолога, доктора історичних наук, професора, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки (1991) Євгена Володимировича Максимова.

Є. В. Максимов народився в Києві, в родині службовця і, як багато його однолітків, у 1935 р. після закінчення семирічної школи навчався професії токаря у школі фабрично-заводського учнівства. Середню освіту він отримав у вечірній школі, одночасно працюючи на київському суднобудівному заводі «Ленінська Кузня». Через стан здоров'я Євген Володимирович залишився в окупованому Києві на весь цей страшний час.

Як тільки відновив роботу Київський університет ім. Т. Г. Шевченка, в 1944 р. Є. В. Максимов вступив на історичний факультет. Свій шлях в археологію він почав уже на I курсі, коли став головою студентського наукового археологічного гуртка при щойно створеній кафедрі археології. Завідувачем кафедри був Л. М. Славін. Він же керував Ольвійською експедицією,

у якій ще студентом кілька сезонів працював і Євген Володимирович. Тож не дивно, що вдумливого здібного студента, який в 1949 р. отримав диплом з відзнакою, Л. М. Славін запросив на роботу в Інститут археології АН УРСР. Відтоді вся наукова діяльність, а можна сказати, що і все життя Є. В. Максимова, майже 50 років, було пов'язане з цією науковою установою. В Інституті археології він працював із 1949 по 1998 рр., у відділі археології ранніх слов'ян — від дня його створення у 1974 р. У 1986 р. Є. В. Максимов нагороджений медаллю «За трудову доблесть».

У 1949 р. Є. В. Максимов почав працювати у відділі скіфо-античної археології на посаді молодшого наукового співробітника і щорічно брав участь у польових дослідженнях — розкопках античних причорноморських міст Ольвії та Тіри, пізньоскіфського поселення і могильника Золота Балка на Нижньому Дніпрі, городищ скіфського часу Хотів та Ходосівка у Середньому Подніпров'ї, ранньоскіфського могильника Лука Врублівецька на Дністрі та ін.

У 1950-х рр. привернули увагу Є. В. Максимова пам'ятки зарубинецької культури. У той час під впливом ідеологічних чинників загострилася наукова дискусія щодо її походження та етнічної належності, яка почалася відразу після відкриття В. В. Хвойкою могильника в Зарубинцях у 1899 р. Розкопки різного масштабу були проведені на нещодавно відкритих поселеннях зарубинецької культури, що до того була відома лише за могильниками (Богушевич, Линка 1959; Махно 1959).

Нагальною потребою для вивчення культури стало залучення нових джерел, на здобуття яких спрямував свої зусилля Є. В. Максимов. Завдяки багаторічним розкопкам, на Середньому Подніпров'ї він дослідив понад 20 поселень і могильників.

* АБАШИНА Наталія Серафимівна — кандидат історичних наук, Національний заповідник «Києво-Печерська лавра», ORCID 0000-0002-4483-2840, n1212@ukr.net

Рис. 1. Максимов Євген Володимирович
Fig 1. Maksymov Yevhen Volodymyrovych

До перших досліджень пам'яток зарубинецької культури, проведених Є. В. Максимовим, належать розкопки поселення поблизу с. Зарубинці (Мала Гірка) в 1961 і 1962 рр. та на горі Юрковиці в Києві в 1965 р. (Максимов 1964; 1972, с. 27). Потім розпочалися роботи на Пирогівському могильнику — найбільш значному на Середньому Дніпрі (Кубышев, Максимов 1969). У 1966—1970 рр. Є. В. Максимов широкою площею розкопував Пилипенкову Гору — велике зарубинецьке укріплене поселення на південній околиці Канева, де вдалося зафіксувати залишки кількох десятків жител, серед яких найраніші за часом у зарубинецькій культурі (Максимов 1971). Розкопки могильників Хотянівка і Козаровичі, поселень Таценки і Погреби в Київській обл. дали також нові цікаві матеріали (Максимов 1969; 1972, с. 25—26). Масштабні роботи було проведено у 1970—1975 рр. на зарубинецькому городищі Бабина Гора і синхронному йому могильнику Дідів Шпиль на Канівщині (Максимов 1982, с. 98—109).

Нові ретельно опрацьовані матеріали склали основу кандидатської дисертації Є. В. Максимова «История населения Среднего Поднепровья на рубеже нашей эры» (1968). Докторська дисертація «Зарубинецкая культура по материалам Украины (Древние славяне во II в. до н. э. — II в. н. э.)», яку Євген Володимирович захистив у 1983 р., базується на значно більшій джерельній базі. У ній розглядаються проблеми формування культури, її хронологія, аналізуються основні категорії матеріального комплексу та їх зміни у часі під дією внутрішніх

і зовнішніх чинників. Усі висновки Є. В. Максимова спираються на ретельно опрацьовані археологічні джерела, які значною мірою саме завдяки його польовим дослідженням вивчені та введені до наукового обігу.

У науковому доробку Є. В. Максимова понад 200 друкованих праць, провідне місце серед яких посідають дослідження, пов'язані із зарубинецькою культурою: монографії «Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры» (1972), «Зарубинецкая культура на территории УССР» (1982), «Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре» (1988) (соавт. В. А. Петрашенко), «Древности скифского времени Киевского Поднепровья» (2008) (соавт. Е. А. Петровская), розділи у колективних монографіях та численні статті. Неможливо уявити подальші дослідження зарубинецьких старожитностей без врахування наукової спадщини Є. В. Максимова.

Найважливішою з проблем у вивченні зарубинецької культури, на яку передусім спрямував свою увагу Є. В. Максимов, була хронологія. Досвід, набутий під час дослідження античних пам'яток, став йому в нагоді при визначенні хронології зарубинецької культури. Є. В. Максимов уперше використав фрагменти елліністичних амфор, що походили із зарубинецьких пам'яток, як надійні хронологічні репери. Дослідник зазначав, що ці матеріали за ступенем своєї хронологічної надійності, а часто й точності, перевершують фібули (Максимов 1972, с. 111—112; 1982, с. 21—22).

За амфорним матеріалом Є. В. Максимов датував зарубинецькі поселення Середнього Подніпров'я часом від другої половини III ст. до н. е. до I ст. н. е. включно. Але знахідки клейм на уламках амфор дали змогу досліднику конкретизувати ці широкі межі і датувати появу перших зарубинецьких поселень початком останньої третини III ст. до н. е. (230—220 рр.), що наблизило їх до старожитностей пізньоскіфського часу. Найбільш пізні надходження античних амфор на зарубинецькі пам'ятки маркують I ст. (Максимов 1972, с. 106—114).

Є. В. Максимов доводив, що початок зарубинецької культури припадає на кінець III ст. до н. е. або ж между III/II ст. до н. е. і це є відображенням нової історичної ситуації, яка склалася в Центральній і Східній Європі у кінці III ст. до н. е. внаслідок експансії кельтів на заході і сарматів на південному сході, що викликала пересування племен басейнів Вісли та Дніпра (Максимов 1982, с. 21—28).

Рис. 2. Є. В. Максимов (праворуч) на розкопках поселення поблизу Чернігова, 1971

Fig. 2. Ye. V. Maksymov (on the right) at the excavations of the settlement near Chernihiv, 1971

Ця рання дата початку зарубинецької культури викликала дискусію. Найраніші фібули з могильників зарубинецької культури Прип'ятського Полісся у системі Я. Филипа і Р. Хахмана були датовані II ст. до н. е. Такої дати для визначення початку зарубинецької культури дотримувалися чимало вчених (Кухаренко 1960; 1964; Мачинський 1963; 1966; Каспарова 1969; 1972). Датування культури за кореляцією фібул та амфорних клейм підтримали С. П. Пачкова і М. А. Романовська (Пачкова, Романовская 1983; Пачкова 1988).

На думку Є. В. Максимова, різниця у поглядах дослідників була пов'язана із розбіжностями у датуванні фібул і античної амфорної тари. Згодом хронологію середньолатенських європейських фібул було переглянуто, внаслідок чого деякі типи фібул, важливі для датування зарубинецьких старожитностей, були визнані більш давніми і їх дати — межа III/II ст. до н. е. збіглися або майже збіглися з датами амфор, знайдених на поселеннях Середнього Подніпров'я (Максимов 1982, с. 23; Каспарова 1984; 1993).

Висновки Є. В. Максимова про початок зарубинецької культури в останній третині III — на початку II ст. до н. е., одночасно з іншими латенізованими культурами Європи, були підтвержені новими методиками визначення хронології та уточненням дат європейських пам'яток (Пачкова 2006, с. 105—133; Еременко 1997; Щукин 1994, с. 107—116).

Наявність локальних особливостей дала Є. В. Максимова підстави для поділу терито-

рії зарубинецької культури на п'ять регіонів. До загально визнаних Середньодніпровського, Прип'ятсько-Поліського і Верхньодніпровського регіонів, він додав ще Деснянський і Південнобузький (Максимов 1982, с. 9—10; 1993, с. 37). Матеріальна культура кожного регіону має свої відмінні риси, які простежуються у поховальному обряді, домобудівництві, керамічному комплексі. Ці відмінності були обумовлені багатьма причинами: багатоманітністю субстратних культур, різним часом функціонування пам'яток, різними культурними запозиченнями і зв'язками.

Узагальнюючи матеріали зарубинецької культури і розглядаючи їх у контексті подій європейської історії, Є. В. Максимов розділив її на три періоди, межі між якими мали певну протяжність: 1) ранній — від останньої третини III — початку II ст. до н. е. до середини I ст. до н. е.; 2) середній — від середини I ст. до н. е. до середини I ст. н. е.; 3) пізній — від середини I до кінця II ст. н. е., до якого належать т. зв. пізньозарубинецькі пам'ятки (Максимов 1972, с. 114; 1982, с. 27—30; 1993, с. 34). Дослідник зазначав, що розроблена ним хронологія і періодизація мають характерні особливості у кожному регіоні. У Прип'ятському Поліссі не відомі пам'ятки третього, найпізнішого періоду, а пам'ятки Деснянського та Південнобузького регіонів датуються часом не раніше I ст. н. е.

Достатньо широкі хронологічні межі між окремими періодами, на думку Є. В. Максимова, відбивають поступову еволюційну зміну окремих елементів культури, яка відпові-

Рис. 3. На поселенні Роїще (стоять Є. В. Максимов і Р. В. Терпиловський, крайня праворуч сидить І. Б. Зеленецька)

Fig. 3. At the Roishche settlement (standing: Ye. V. Maksymov and R. V. Terpylovskiy, the last one sitting on the right — I. B. Zelenetska)

дає розвитку суспільства, на відміну від чітко окреслених, які обумовлені подіями європейської історії. Як приклад він наводив початок середнього періоду у Середньому Подніпров'ї синхронний гетській і сарматській експансії середини I ст. до н. е. (Максимов 1993, с. 25). У той час у Середньому Подніпров'ї наявні мисові поселення стали зміцнювати земляними валами, ровами й ескарпами, а також з'явилися нові городища з оборонними спорудами. У Прип'ятському Поліссі чітко визначається закінчення середнього періоду серединою (40—70-ті рр.) I ст. н. е. Після цього часу пам'ятки зарубинецької культури в цьому регіоні припинили своє існування і якась частина населення переселилася на південь, на територію Волині і Поділля (Максимов 1993, с. 34).

Є. В. Максимов зазначав, що пізньозарубинецький період відбиває складні процеси в розвитку культури, значною мірою обумовлені зовнішніми чинниками. І якщо на Верхньому Дніпрі та у Верхньому Подесенні пам'ятки зарубинецької культури існують, вірогідно, до кінця II — початку III ст., трансформуючись потім у київську культуру, то на Середньому Подніпров'ї ситуація була складнішою. Територію у центрі Середнього Подніпров'я освоюють сармати. Це стало головним чинником запустіння зарубинецьких пам'яток і відходу населення на периферію зайнятої сарматами області. Городища зарубинецької культури припинили існування, основним типом пам'яток стали невеликі заплавні поселення (Максимов 1982, с. 123—132; 1993, с. 35—36).

Припинення життя на городищах, натомість поширення заплавних поселень дало підставу дослідникам пов'язати їх з процесом розпаду зарубинецької культури і визначити як ті, що існують вже відокремлено від зарубинецької культури. Пам'ятки з пізніми зарубинецькими матеріалами виділяли в особливу групу — горизонт Рахни-Почеп (Шукин 1986; 1994, с. 232—238), виокремлювали в категорію постзарубинецьких (Каспарова 1986, с. 14—17) або розглядали їх як нове історико-археологічне явище (Обломский, Терпиловський, Петраускас 1991; Обломский, Терпиловський 1991; Обломский 1993).

У цій дискусії позиція Є. В. Максимова була принциповою і достатньо переконливою. Він розглядав заплавні поселення пізнього періоду (за його хронологічним членуванням) у нерозривній єдності з іншими пам'ятками зарубинецької культури. Дослідник зазначав, що пам'ятки заплавного типу існували і в ранній період зарубинецької культури на Поліссі і на Лівобережжі Дніпра. Топографія поселень залежала від рельєфу місцевості і не була специфічною особливістю регіонів. Також слід зважати на те, що на Середньому Подніпров'ї заплавні поселення з'явилися набагато раніше періоду занепаду зарубинецької культури — у другій половині I ст. до н. е. вони вже існували. Ці пам'ятки є, безперечно, зарубинецькими, на що вказують типи знайденої тут кераміки, деякі прикраси і фібули, поховальний обряд. Одночасно серед їхніх матеріалів слід зазначити наявність кераміки і фібул європейських типів (Максимов 1982, с. 123—133). Таку точку

зору поділяла С. П. Пачкова, зазначаючи, що у пізній період процес освоєння вододілів був інтенсивнішим (Пачкова 2006, с. 47–48).

Є. В. Максимов першим серед дослідників аргументовано довів, що зарубинецька культура не може розглядатися як продовження якоїсь однієї попередньої культури, а є новим історичним утворенням, результатом складного процесу етнокультурної інтеграції місцевого населення з мігрантами — центральноєвропейськими племенами (Максимов 1972, с. 134–135; 1982, с. 155–158; 1993, с. 37–38).

На відміну від дослідників, які вважали, що зарубинецька культура в готовому вигляді була принесена мігрантами з Центральної Європи (К. В. Каспарова, Д. О. Мачинський, М. Б. Шукін, В. Є. Єременко), Є. В. Максимов завжди підкреслював роль місцевого субстрату у цьому процесі і зазначав, що мігранти не відіграли істотної ролі і не змінили етнічну ситуацію в зарубинецькому регіоні.

Учений наголошував, що під час дослідження генезису зарубинецької культури необхідно враховувати два головні чинники цього явища — роль місцевого населення і внесок мігрантів. Саме поєднання цих двох складових дозволяє об'єднати всі три ранньозарубинецькі регіони — Прип'ятське Полісся, Верхнє і Середнє Подніпров'я — в єдину культурно-історичну область, хоча кожен з них має свої особливості, які відрізняють їх один від одного. Ці особливості обумовлені культурним спадком населення попереднього часу й елементами різних культур, що потрапили сюди і виступали в різних поєднаннях та проявили себе залежно від конкретних умов, притаманних кожному регіону.

Варто зазначити, що з часом гіпотеза Є. В. Максимова про синкретичний характер культури підкріплювалася все більшою кількістю фактів і наразі більшість вітчизняних дослідників вважає зарубинецьку культуру історичним новоутворенням, що виникло внаслідок інтеграції культурних традицій мігрантів і місцевого населення.

Рання початкова дата зарубинецької культури на Середньому Подніпров'ї була для Є. В. Максимова важливим доказом на користь гіпотези про місцеві корені зарубинецької культури Подніпров'я, представлені культурою скіфів-орачів (Максимов 1982, с. 155). Новими дослідженнями пам'яток скіфського часу Середнього Подніпров'я було визначено, що їх найпізніші комплекси датовані початком III ст. до н. е. (Ковпаненко и др.

Рис. 4. Р. В. Терпиловський і Є. В. Максимов, 2002
Fig. 4. R. V. Terpylovskiy and Ye. V. Maksymov, 2002

1989). Не коментуючи можливий хронологічний розрив між цими старожитностями та ранньозарубинецькими пам'ятками Середнього Подніпров'я, Є. В. Максимов констатував наявність у них спільних рис у типах кухонного посуду, влаштуванні жител і деяких рисах поховального обряду. Дослідник вважав це свідченням значної ролі місцевого пізньоскіфського населення, представленого пам'ятками хотівської локальної групи, у формуванні багатьох елементів зарубинецької культури Середнього Подніпров'я (Максимов 1993, с. 38; Максимов, Петровская 2008, с. 77–78).

Наявність окремих подібних елементів у поховальному обряді, технології виробництва кераміки і домобудівництві між пам'ятками скіфського часу Середнього Подніпров'я і зарубинецької культури підтвердили дослідження С. П. Пачкової, що дало їй підставу також розглядати місцеве населення як одного з творців зарубинецької культури (Пачкова 2006, с. 163–175).

Довгий час як інновації в зарубинецькій культурі Є. В. Максимов визнавав тільки пізньолужицькі і поморсько-підкльошеві елементи. В останніх роботах він приєднався до дослідників, які в коло компонентів, привнесених мігрантами, включають елементи латенсько-іллїрійської, ясторфської та інших культур Центральної Європи. Від мігрантів у зарубинецьку культуру потрапили елементи центральноєвропейського латена — чорнолощений посуд; фібули як специфічний елемент одягу, передусім латенських типів (зокрема,

фібули з трикутною ніжкою — одна з найпомітніших місцевих особливостей); кремація як основний тип поховального обряду (Максимов 1993, с. 38).

Хоча Є. В. Максимов і долучав зарубинецьку культуру до кола латенізованих, проте зазначав, що вона не мала безпосередніх контактів з кельтською (латенською) культурою. На його думку, термін «латенізовані культури» не відповідає суті явища, оскільки основні риси цих культур — поховання за обрядом кремації і ліпна чорнолощена кераміка, не були тотожні латенській культурі. Фібули ж латенських типів набули поширення в Європі не тільки в латенізованих культурах. Тому можна говорити лише про латенський вплив, який виявлявся або у вигляді кельтського імпорту, або у вигляді місцевих виробів, виконаних за латенськими зразками, а також про запозичення низки досягнень в металургійному, ковальському і ювелірному виробництві. Впливів цивілізації кельтів зарубинецька культура зазнала опосередковано — переважно від центральноєвропейських племен та носіїв латенсько-іллірійських культур (Максимов 1993, с. 36—38; 1999).

Пам'ятки пізнього періоду дали можливість досліднику зрозуміти історичну долю зарубинецької культури. На його думку, вони стали підґрунтям київської культури. Щодо цього цікаві матеріали вдалося отримати при розкопках біля с. Казаровичі на Київщині, де були досліджені рештки поселення і могильника київської культури III ст. (Максимов, Орлов 1974). У 1974—1978 рр. Є. В. Максимов разом із Р. В. Терпиловським провели у Середньому Подесенні стаціонарні розкопки поселень Улянівка і Роїще, а також дослідження поселень Виблі, Піски, Високий Груд, Золотника, Киселівка та інших (Максимов, Терпиловський 1978; 1979).

Стала через те більш ясною і роль населення зарубинецької культури в тривалому, складному і багатогранному процесі формування слов'ян раннього середньовіччя.

На думку Є. В. Максимова, ретроспективний метод не може дати дослідникам зарубинецької культури надійної позитивної відповіді щодо її етнічного визначення, оскільки ця культура не є модифікацією будь-якої однієї культури, навпаки, біля її витоків було кілька різних культур, етнос яких до того ж далеко не ясний. Така складна етнокультурна ситуація відображала історичні реалії кінця I тисячоліття до н. е., де головну роль відігравали процеси культурної та етнічної інтеграції, коли у

взаємодію вступало кілька культурно-етнічних компонентів, що створювали близьке комусь із них або нове утворення (Максимов 1982, с. 162—163).

Перспективнішими щодо визначення етносу носіїв зарубинецької культури Є. В. Максимов вважав докази, що демонструють генетичну близькість ранньослов'янських культур VI—VII ст. з київською культурою, а останньої — із зарубинецькими пам'ятками Подніпров'я і Подесення. Він доводив, що ранні пам'ятки київської культури генетично пов'язані з пізньозарубинецькими пам'ятками Подніпров'я і Подесення. З часом пізньозарубинецькі елементи в пам'ятках київської культури зникають, їх заступають своєрідні риси культури, які наближають її до ранньосередньовічних слов'янських старожитностей — пам'яток пеньківської і колочинської культур. Цим підтверджується думка про генетичний зв'язок між зарубинецькою і слов'янськими культурами (Максимов 1982, с. 176).

Є. В. Максимов зазначав, що достовірне визначення етносу носіїв зарубинецької культури було би можливим за наявності писемних джерел, проте ці племена перебували поза сферою уваги античних авторів і були їм невідомі. Згадування про венедів у працях Плінія Старшого, Птолемея і Тацита дуже короткі та невизначені. Їх не можна з упевненістю пов'язати із носіями зарубинецької культури, хоча у пізнішу добу етнонім «венеди» вже позначав якесь слов'янське населення (Максимов 1982, с. 160—162).

Говорячи про етнос носіїв зарубинецької культури, Є. В. Максимов припускав їх близькість до праслов'ян, зауважуючи що як би в подальшому не уточнювалися і не вдосконалювалися знання про походження слов'ян, роль зарубинецької культури в цьому процесі завжди буде лишатися вагомою (Максимов 1982, с. 164; 1993, с. 38—39).

Значна кількість друкованих праць вченого присвячена проблемам етногенезу та ранньої історії слов'ян, культурно-історичній спадщині України. Як один з авторів колективної монографії «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период» (1990) Є. В. Максимов був відзначений Державною премією України в галузі науки і техніки (1991).

Поряд з науковою роботою, у 1950-60-х роках Є. В. Максимов був упорядником, літературним і науковим редактором усіх інститутських видань: збірок «Археологія», «Археоло-

гічні пам'ятки УРСР», «Краткие сообщения Института археологии АН УССР», а також ще й численних тематичних наукових збірників та монографій співробітників. У 1971—1987 рр. він був заступником відповідального редактора квартальника «Археологія».

Багато уваги приділив Є. В. Максимов справі збереження української історико-культурної спадщини, надзвичайно вразливої в умовах реалій ХХ ст. Саме він був ініціатором створення першої на Середньому Придніпров'ї заповідної історико-культурної території «Трахтемирів», де в умовах унікального ландшафту Канівщини в нерозривній єдності співіснують пам'ятки історії, геології, археології і природи. Євген Володимирович добре знав і любив цей регіон, де впродовж кількох десятиліть працювала його експедиція. Його останні експедиційні роботи — розкопки комплексу давньослов'янських пам'яток в уроч. Монастирок з В. О. Петрашенко та зарубинецького могильника в с. Григорівка з Л. О. Циндровською — також були на Канівщині (Максимов, Петрашенко 1988; Максимов, Циндровська 1995).

Глибоке знання археологічних та історичних джерел, вміння будувати на підставі цих матеріалів переконливі наукові гіпотези, наукова інтуїція, широка ерудиція завжди привертала до Є. В. Максимова молодь. У його експедиціях починали шлях у науку Р. В. Терпиловський, В. О. Петрашенко, Р. С. Орлов, Л. О. Циндровська, В. П. Коваленко, І. Б. Зеленецька, Л. Є. Скиба.

Науковим роботам ученого притаманні точність викладення матеріалу і доскональне знання проблеми. Його авторитет серед археологів-славістів був безсумнівний. Є. В. Максимов переконливо доводив, що саме археологічні джерела відіграють вирішальну роль у розв'язанні проблем етногенезу слов'ян, дають змогу простежити розвиток слов'янської матеріальної культури від ранньосередньовічного часу до її витоків на межі ер та реконструювати етнокультурний і соціально-економічний розвиток слов'ян переддержавного періоду. Роботи Є. В. Максимова демонструють конкретно-історичний підхід до розв'язання проблем етногенезу слов'ян та його розуміння процесів європейського історичного розвитку. Наукові здобутки Є. В. Максимова є тим фундаментом, на якому завжди будуть базуватися дослідження стародавньої історії України.

- Богусевич, В. А., Линка, Н. В. 1959. Зарубинецкое поселение на Пилипенковой горе близ г. Канева. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 70, с. 114-118.
- Еременко, В. Е. 1997. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. *Опыт реконструкции этнополитических процессов III—I вв. до н. э. в Центральной и Восточной Европе*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета.
- Каспарова, К. В. 1969. Могильник и поселение у дер. Отвержичи *Материалы и исследования по археологии СССР*, 160, с. 131-168.
- Каспарова, К. В. 1972. Зарубинецкий могильник Велмичи II. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 14, с. 53-111.
- Каспарова, К. В. 1984. Зарубинецкая культура в хронологической системе культур эпохи латена. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 25, с. 108-117.
- Каспарова, К. В. 1986. Поздняя фаза зарубинецких могильников. В: Матвеева, Г. И. (ред.). *Культуры Восточной Европы I тысячелетия*. Куйбышев: Куйбышевский государственный университет, с. 5-25.
- Каспарова, К. В. 1993. О времени возникновения зарубинецкой культуры. *Археологические вести*, 2, с. 169-190.
- Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион)*. Киев: Наукова думка.
- Кубышев, А. И., Максимов Е. В. 1969. Пироговский могильник *Материалы и исследования по археологии СССР*, 160, с. 25-38.
- Кухаренко, Ю. В. 1960. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры. *Советская археология*, 1, с. 288-300.
- Кухаренко, Ю. В. 1964. *Зарубинецкая культура*. Свод археологических источников, Д1-19. Москва: Институт археологии АН СССР.
- Максимов, Е. В. 1964. Археологичні дослідження на поселенні поблизу с. Зарубинці. *Археологія*, XVII, с. 74-91.
- Максимов, Е. В. 1969. Новые зарубинецкие памятники в Среднем Поднепровье. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 160, с. 39-50.
- Максимов, Е. В. 1971. Зарубинецьке городище Пилипенкова гора. *Археологія*, 4, с. 41-56.
- Максимов, Е. В. 1972. *Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры*. Киев: Наукова думка.
- Максимов, Е. В. 1982. *Зарубинецкая культура на территории УССР*. Киев: Наукова думка.
- Максимов, Е. В. 1993. Зарубинецкая культура: Поселения. Могильники. Керамика. Хозяйство и общественный строй. Хронология. Происхождение и этническая принадлежность. В: Русанова, И. П., Сымонович, Э. А. (ред.) *Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э. — первой половине I тысячелетия н. э.* Москва: Наука, с. 24-28, 31-39.
- Максимов, Е. В. 1999. Європейські впливи у зарубинецькій культурі. *Археологія*, 4, с. 41-48.
- Максимов, Е. В., Орлов, Р. С. 1974. Поселение и могильник второй четверти I тыс. н. э. у с. Казаровичи близ Киева. В: Третьяков, П. Н. (ред.). *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград: Наука, с. 11-21.
- Максимов, Е. В., Петрашенко, В. А. 1988. *Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре*. Киев: Наукова думка.
- Максимов, Е. В., Петровская, Е. А. 2008. *Древности скифского времени Киевского Поднепровья*. Полтава (б. и.).

- Максимов, Е. В., Терпиловский, Р. В. 1978. Поселения киевского типа близ Чернигова. В: Баран, В. Д., Рыбаков Б. А. (ред.). *Проблемы этногенеза славян*. Киев: Наукова думка, с. 91-108.
- Максимов, Е. В., Терпиловский, Р. В. 1979. Поселение киевского типа у с. Ульяновка на Десне. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне и Русь*. Киев: Наукова думка, с. 21-37.
- Максимов, Е. В., Циндровська, Л. О. 1995. Зарубинецкий могильник у с. Григорівка на Дніпрі. *Археологія*, 3, с. 108-114.
- Махно, Е. В. 1959. Раскопки зарубинецких поселений в Киевском Приднепровье в 1950 г. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 70, с. 94-101.
- Мачинский, Д. А. 1963. О хронологии некоторых типов вещей зарубинецкой и одновременных ей культур. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 94, с. 20-28.
- Мачинский, Д. А. 1966. К вопросу о датировке, происхождении и этнической принадлежности памятников типа Поянешти-Лукашевка. В: Мерперт, Н. Я., Кожин, П. М. (ред.). *Археология Старого и Нового Света*. Москва: Наука, с. 82-96.
- Обломский, А. М. 1993. Позднезарубинецкие памятники. В: Русанова, И. П., Сымонович, Э. А. (ред.). *Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э. — первой половине I тысячелетия н. э.* Москва: Наука, с. 40-52.
- Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 1991. *Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры*. Москва: Наука.
- Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В., Петраускас, О. В. 1991. *Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономические и идеологические причины*. Киев: Институт археологии АН УССР.
- Пачкова, С. П. 1988. Фібули зарубинецького типу. *Археологія*, 62, с. 10-24.
- Пачкова, С. П. 2006. *Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы*. Киев (б. и.).
- Пачкова, С. П., Романовская, М. А. 1983. Памятники Карпато-Дунайского региона конца I тыс. до н. э. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне на Днестре и Дунае*. Киев: Наукова думка, с. 48-77.
- Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. 1990. Киев: Наукова думка.
- Щукин, М. Б. 1986. Горизонт Рахны-Почеп: причины и условия образования. В: Матвеева, Г. И. (ред.). *Культуры Восточной Европы I тысячелетия*. Куйбышев: Куйбышевский государственный университет, с. 26-32.
- Щукин, М. Б. 1994. *На рубеже эр. Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. — I в. н. э. в Восточной и Центральной Европе*. Санкт-Петербург: Фарн.

Надійшла 10.03.2021

Н. С. Абашина

Кандидат исторических наук, Национальный заповедник «Киево-Печерская лавра»,
ORCID 0000-0002-4483-2840, n1212@ukr.net

В ПОИСКАХ ИСТОКОВ СЛАВЯН. К 100-летию СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ Е. В. МАКСИМОВА

28 января 2021 г. исполнилось 100 лет со дня рождения известного украинского археолога, исследователя проблем происхождения славян, доктора исторических наук, профессора, лауреата Государственной премии Украины в области науки и техники (1991) Евгения Владимировича Максимова.

В 1949 г. Е. В. Максимов окончил Киевский университет имени Т. Г. Шевченко. С 1949 по 1998 гг. он работал в Институте археологии НАН Украины, в отделе археологии ранних славян — со дня его создания в 1974 г. В 1968 г. Е. В. Максимов защитил кандидатскую диссертацию, в 1983 г. — докторскую диссертацию.

Е. В. Максимов исследовал археологические культуры лесостепной территории Украины I тыс. до н. э. — I тыс. н. э. Он провел раскопки и ввел в научный оборот материалы памятников зарубинецкой культуры — городищ Пилипенкова Гора, Бабина Гора, Монастырек, могильников Пирогов, Козаровичи, Дедов Шпиль и др.

В научном наследии Е. В. Максимова более 200 печатных работ. Ведущее место занимают исследования, связанные с зарубинецкой культурой: проблема формирования культуры, ее хронология, анализ основных категорий материала и их изменений во времени под действием внутренних и внешних факторов.

Е. В. Максимов первым среди исследователей доказал, что зарубинецкая культура не является модификацией какой-либо одной культуры — местной или перенесенной мигрантами из Центральной Европы. Зарубинецкая культура — новообразование. Она возникла в результате интеграции культурных традиций мигрантов и местного населения. От мигрантов в зарубинецкой культуре появились элементы латенской культуры. Е. В. Максимов впервые использовал фрагменты античных амфор из зарубинецких памятников Среднего Поднепровья как хронологические реперы и определил, что ранней датой культуры является конец III в. до н. э. или рубеж III/II вв. до н. э.

Памятники позднего периода позволили Е. В. Максиму понять историческую судьбу зарубинецкой культуры. Они стали основой киевской культуры, которая демонстрирует генетическую близость к культурам славян VI—VII вв. Е. В. Максимов предполагал, что носители зарубинецкой культуры близки к праславянам и считал, что в этногенезе славян зарубинецкая культура сыграла значительную роль.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Евгений Владимирович Максимов, зарубинецкая культура, латенская культура, киевская культура, этногенез славян, протославяне.

IN SEARCH OF THE ORIGINS OF THE SLAVS.
TO THE 100TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF YE. V. MAKSYMOV

On January 28, 2021 there was the 100th anniversary of the birth of, Yevhen Volodymyrovych Maksymov, the famous Ukrainian archaeologist, researcher of the problems of the Slavs' origin, Doctor of Historical Sciences, professor, laureate of the State Prize of Ukraine in the field of science and technology (1991).

In 1949 Ye. V. Maksymov graduated from the Taras Shevchenko National University of Kyiv. From 1949 to 1998 he worked at the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, in the Department of Early Slavic Archaeology from the day of its creation in 1974. In 1968 he defended his Ph.D. thesis, in 1983 he defended his doctoral dissertation.

Ye. V. Maksymov studied archaeological cultures of the Ukrainian Forest-Steppe in the 1st millennium BC — 1st millennium AD. He conducted excavations and introduced into scientific circulation the materials of Zarubyntsi culture sites: the settlements of Pylypenkova Hora, Babyna Hora, Monastyrok, the burial grounds of Pyrohiv, Kozarovychi, Didiv Shpil and others.

In the scientific heritage of Ye. V. Maksymov there are more than 200 publications. The leading place is occupied by research related to Zarubyntsi culture — the problem of its formation, chronology, analysis of the main categories of material and their changes over time under the influence of internal and external factors.

Ye. V. Maksymov was the first among the researchers to prove that the Zarubyntsi culture is not a modification of any one culture — local or transferred by migrants from Central Europe. Zarubyntsi culture is a new historical formation. It arose as a result of the migrants' cultural traditions integration and the local population. From the Zarubyntsi culture migrants occurred elements of the La Tène culture. Ye. V. Maksymov first used fragments of ancient amphorae from Zarubyntsi sites of the Middle Dnieper as chronological benchmarks and determined that the early date of the culture is the end of the 3rd century BC or the boundary of the 3rd / 2nd century BC.

Sites of the late period allowed Ye. V. Maksymov to understand the historical fate of the Zarubyntsi culture. They became the basis of the Kyiv culture, which demonstrates the genetic relationship to the cultures of the Slavs of the 6th—7th centuries. Ye. V. Maksymov suggested that the bearers of the Zarubyntsi culture were close to the Proto-Slavs and believed that this culture played a significant role in the Slavs' ethnogenesis.

Key words: Yevhen Volodymyrovych Maksymov, Zarubyntsi culture, La Tène culture, Kyiv culture, ethnogenesis of the Slavs, Proto-Slavic.

References

- Bogusevich, V. A., Linka, N. V. 1959. Zarubinetskoe poselenie na Pilipenkovoï gore bliz g. Kaneva. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 70, p. 114-118.
- Eremenko, V. E. 1997. 'Keltskaia vual' i zarubinetskaia kultura. *Opyt rekonstruktsii etnopoliticheskikh protsessov III-I vv. do n. e. v Tsentralnoi i Vostochnoi Evrope*. Sankt-Peterburg: Izd-vo Sankt-Peterburgskogo universiteta.
- Kasparova, K. V. 1969. Mogilnik i poselenie u der. Otverzchichi. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 160, p. 131-168.
- Kasparova, K. V. 1972. Zarubinetskii mogilnik Velemichi II. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 14, p. 53-111.
- Kasparova, K. V. 1984. Zarubinetskaia kultura v khronologicheskoi sisteme kultur epokhi latena. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 25, p. 108-117.
- Kasparova, K. V. 1986. Pozdniaia faza zarubinetskiikh mogilnikov. In: Matveeva, G. I. (ed.). *Kultury Vostochnoi Evropy I tysiacheletia*. Kuibyshev: Kuibyshevskii gosudarstvennyi universitet, p. 5-25.
- Kasparova, K. V. 1993. O vremeni vozniknoveniia zarubinetskoï kultury. *Arkheologicheskie vesti*, 2, p. 169-190.
- Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1989. *Pamiatniki skifskoi epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezhia (Kievo-Cherkasskii region)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kubyshev, A. I., Maksimov E. V. 1969. Pirogovskii mogilnik. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 160, p. 25-38.
- Kukhareno, Yu. V. 1960. K voprosu o proiskhozhdenii zarubinetskoï kultury. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, p. 288-300.
- Kukhareno, Yu. V. 1964. *Zarubinetskaia kultura*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-19. Moskva: Institut arkheologii AN SSSR.
- Maksymov, Ye. V. 1964. Arkheolohichni doslidzhennia na poselenni poblyzu s. Zarubyntsi. *Arheologia*, XVII, p. 74-91.
- Maksimov, E. V. 1969. Novye zarubinetskie pamiatniki v Srednem Podneprove. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 160, p. 39-50.
- Maksymov, Ye. V. 1971. Zarubynetske horodyshe Pylypenkova hora. *Arheologia*, 4, p. 41-56.
- Maksimov, Ye. V. 1972. *Srednee Podneprove na rubezhe nashei ery*. Kyiv: Naukova dumka.
- Maksimov, Ye. V. 1982. *Zarubinetskaia kultura na territorii USSR*. Kyiv: Naukova dumka.
- Maksimov, Ye. V. 1993. Zarubinetskaia kultura: Poseleniia. Mogilniki. Keramika. Khoziaistvo i obshchestvennyi stroi. Khronologiia. Proiskhozhdenie i etnicheskaia prinaldzhnost. In: Rusanova, I. P., Symonovich, E. A. (ed.). *Slaviane i ikh sosedi v kontse I tysiacheletia do n. e. - pervoi polovine I tysiacheletia n. e.* Moskva: Nauka, p. 24-28, 31-39.
- Maksymov, Ye. V. 1999. Evropeiski vplyvy u zarubynetskiï kulturi. *Arheologia*, 4, p. 41-48.

- Maksimov, Ye. V., Orlov, R. S. 1974. Poselenie i mogilnik vtoroi chetverti I tys. n. e. u s. Kazarovichi bliz Kiev. In: Tretiakov, P. N. (ed.) *Rannesrednekovyie vostochnoslavianskie drevnosti*. Leningrad: Nauka, p. 11-21.
- Maksimov, Ye. V., Petrashenko, V. A. 1988. *Slavianskie pamiatniki u s. Monastyrek na Srednem Dnepre*. Kyiv: Naukova dumka.
- Maksimov, Ye. V., Petrovskaia, E. A. 2008. *Drevnosti skifskogo vremeni Kievskogo Podneprov'ia*. Poltava (b.i.).
- Maksimov, Ye. V., Terpilovskii, R. V. 1978. Poseleniia kievskogo tipa bliz Chernigova. In: Baran, V. D., Rybakov B. A. (ed.). *Problemy etnogeneza slavian*. Kyiv: Naukova dumka, p. 91-108.
- Maksimov, Ye. V., Terpilovskii, R. V. 1979. Poselenie kievskogo tipa u s. Ulianovka na Desne. In: Baran, V. D. (ed.). *Slaviane i Rus*. Kyiv: Naukova dumka, p. 21-37.
- Maksymov, Ye. V., Tsyndrovska, L. O. 1995. Zarubynetskyi mohylnyk u s. Hryhorivka na Dnipri. *Arheologia*, 3, p. 108-114.
- Makhno, Ye. V. 1959. Raskopki zarubynetskykh poselenii v Kievskom Pridneprove v 1950 g. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 70, p. 94-101.
- Machinskii, D. A. 1963. O khronologiiu nekotorykh tipov veshchei zarubynetskoii i odnovremennykh ei kultur. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN SSSR*, 94, p. 20-28.
- Machinskii, D. A. 1966. K voprosu o datirovke, proiskhozhdenii i etnicheskoi prinadlezhnosti pamiatnikov tipa Poianeshti-Lukashevka. In: Merpert, N. Ya., Kozhin, P. M. (ed.). *Arkheologiya Starogo i Novogo Sveta*. Moskva: Nauka, p. 82-96.
- Oblomskii, A. M. 1993. Pozdnezarubynetskie pamiatniki. In: Rusanova, I. P., Symonovich, E. A. (ed.). *Slaviane i ikh sosedi v kontse I tysiacheletiiia do n. e. - pervoi polovine I tysiacheletiiia n. e.* Moskva: Nauka, p. 40-52.
- Oblomskii, A. M., Terpilovskii, R. V. 1991. *Srednee Podneprove i Dneprovskoe Levoberezh'e v pervyie veka nashei ery*. Moskva: Nauka.
- Oblomskii, A. M., Terpilovskii, R. V., Petrauskas, O. V. 1991. *Raspad zarubynetskoii kultury i ego sotsialno-ekonomicheskie i ideologicheskie prichiny*. Kyiv: Institut arkheologii AN USSR.
- Pachkova, S. P. 1988. Fibuly zarubynetskogo tipu. *Arheologia*, 62, p. 10-24.
- Pachkova, S. P. 2006. *Zarubynetskaia kultura i latinizirovannye kultury Evropy*. Kyiv (b. i.).
- Pachkova, S. P., Romanovskaia, M. A. 1983. Pamiatniki Karpato-Dunaiskogo regiona kontsa I tys. do n. e. In: Baran, V. D. (ed.). *Slaviane na Dnestre i Dunae*. Kyiv: Naukova dumka, p. 48-77.
- Slaviane Iugo-Vostochnoi Evropy v predgosudarstvennyi period*. 1990. Kyiv: Naukova dumka.
- Shchukin, M. B. 1986. Gorizont Rakhny-Pochep: prichiny i usloviia obrazovaniia. In: Matveeva, G. I. (ed.). *Kultury Vostochnoi Evropy I tysiacheletiiia*. Kuibyshev: Kuibyshevskii gosudarstvennyi universitet, p. 26-32.
- Shchukin, M. B. 1994. *Na rubezhe er. Opyt istoriko-arkheologicheskoi rekonstruktsii politicheskikh sobytii III v. do n. e. - I v. n. e. v Vostochnoi i Tsentralnoi Evrope*. Sankt-Peterburg: Farn.